

Az ősmagyar SOV-től az ómagyar (TQF)VSO-ig

É. Kiss Katalin

1. Bevezetés

Írásom célja annak a változásnak a dokumentálása és magyarázata, mely a magyar mondat alapszórendjében az ómagyar korra – illetve részben az ómagyar korban – végbement. A következő gondolatmenetet követem: a 2. részben azokat a bizonyítékokat ismertetem, melyek az ősmagyar SOV alapszórendje mellett szólnak. A 3. részben arra kérdésre keresek választ, hogy mi válthatta ki az SOV szórendű mondatszerkezet újraelemzését. A 4. részben amellet érvelek, hogy legkorábbi nyelvemlékeink már (topik)(fókusz)VSO szórendet tükröznek. Végül, az 5. részben az OV > VO változás néhány szintaktikai következményét tekintem át.

2. Az ősmagyar SOV szórendje mellett szóló bizonyítékok

Az írásbeliség előtti, ősmagyar-kori mondatszerkezetre vonatkozóan háromfajta közvetett bizonyíték áll rendelkezésünkre: a rokon nyelvek adatai, legkorábbi nyelvemlékeink archaikus vonásai és nyelvtipológiai érvek.

2.1. Rokonyelvi adatok

A magyar nyelv legközelebbi rokonaira, a vogulra és osztjákra az S(X)OV alapszórend jellemző. Az alany és a tárgy legtöbb dialektusukban jelöletlen; a mondatrészi szerepek az összetevők sorrendjéből következtethetők ki. Az alábbi osztják példapárban például mind az *Ivánt*, mind az *Iván* megfelelője azonosan hangzik; az előbbi tárgyi szerepét ige előtti helyzete, az utóbbi alany voltát mondatkezdő helye jelöli:

(1) (luw) juwan re:sk-ə-s	(2) juwan yik-ə-l pilna xo:p we:rs-ə-ŋən.
ő Iván megütötte	Iván fiá- val csónak csinált
'Ő megütötte Ivánt.'	'Iván a fiával csónakot csinált.'

Néhány, az indo-európai nyelvekkel intenzív kapcsolatba került finnugor nyelvet kivéve az uráli nyelvekre az SOV alapszórend jellemző. Így feltehető, hogy az uráli és a finnugor alapnyelv is SOV volt, és az ugor ágban is az SOV szórendű obi-ugor nyelvek őriztek meg többet az ugor alapnyelv mondatánából; a mai magyar SVO szórend az új fejlemény.

2.2. Az ómagyar nyelvnek egy korábbi SOV állapotot őrző jegyei

Legkorábbi kódexeink archaikus szerkezeteiben még megtalálhatók egy korábbi korszak SOV mondatszerkezetének maradványai. A szórendi változások elsőként a főmondatot szokták érinteni, fokozatosan hatolnak be a különféle mellékmondatfajtákba – így nem meglepő, hogy az ómagyar kor szórendi szempontból legarchaikusabb mondatfajtája a *-ván/vén* ragos határozói igeneves mellékmondat.

2.2.1. SOV szórend ragtalan tárgyal

Legkorábbi kódexeinkben a *-ván/vén* igeneves kifejezésekben olykor ragtalan tárgyat és SOV szórendet találunk – épp úgy, mint a mai osztjákban és vogulban.¹ A ragtalan tárgy nem a mai mai magyarban az ige előtt előforduló, szemantikailag az igebe inkorporált puszta főnévi tárgy, hanem gyakran mutató névmásból álló vagy mutató névmással, határozott névelővel, birtokossal determinált megnevező kifejezés. Ime néhány példa a Jókai-, Bécsi és Müncheni kódexből:

(3)a. **mel myse haluan** vymadgozzonk harmad ydeyglen (Jókai 6/4)

b. **Etek** ueuen: frat[er] Masseust hÿua erdewbe (Jókai 137/14)

(4)a. Dè **fèieç lehaituan mēdēnēc èlhaguā** èrõkõnc uala az eberectõl èlzaladnioc

'De fejük[et] lehajtván mindenek[et] elhagyván erőlködnek vala az emberektől elszaladniok.' (Bécsi, Judith 43/2)

b. **az aitoc megn'ituan** ki zalada (Bécsi, Dániel 171/39)

(5)a. Ő kedig **e gondolván** íme Úrnak angyala jelenék neki (Müncheni, Máté I/20)

b. és ő **kéncsek megnyitván** ajánlanák neki ajándokokat (Müncheni, Máté II/11)

Ha az obi-ugor nyelvek SOV sorrendű, morfológiailag jelöletlen alanyt és tárgyat tartalmazó mondatszerkezete valóban az ugor alapnyelv jellegzetességeit őrzi, akkor az ómagyar-kori, esetjelölés nélküli SOV igeneves mondat is ugor-kori maradvány.

¹ A mai magyarban is megelőzheti a főnévi és melléknévi igenevet ragtalan tárgy:

(i) Megyünk nyelvjárás gyűjteni.

(ii) A tanárverő diákot letartóztatta a rendőrség.

Ezekben az esetekben azonban inkorporációról van szó, hiszen a tárgy nem lehet többes számú vagy határozott, vö.:

(iii) *Megyünk a palóc nyelvjárás gyűjteni.

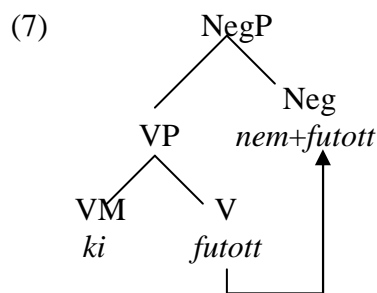
(iv) *A tanárok verő diákot letartóztatta a rendőrség.

2.2.2. Az 'igekötő–tagadószó–ige' sorrend

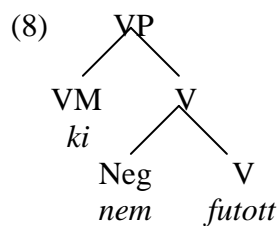
Első kódexeinkben igekötős vagy egyéb igemódosító ige tagadásakor a tagadószó leggyakrabban az igemódosító és az ige közé ékelődik, például:

(6) Es az Ver touaba **kÿ nem futott** (Jókai 69/1)

Később e szórendi változat egyre ritkábbá vált (ma már leginkább csak az *amíg*-gal bevezetett mellékmondatokban fordul elő), helyét fokozatosan a 'tagadószó–ige–igekötő' sorrend vette át. Az ómagyar 'igekötő–tagadószó–ige' sorrend a német nyelvtörténetből is ismert. Jäger (2008) az SOV alapszórend bizonyítékának tekinti; elemzése szerint úgy jön létre, hogy az alaptagra végződő VP igéjét a VP-t domináló tagadó frázis alaptagjához csatoljuk:

Az 'igekötő–tagadószó–ige' sorrend Haider (2010) elemzésében is az SOV szórend velejárója; nála azonban tagadószó az igéhez csatolódik:

Az 'igekötő–tagadószó–ige' sorrendű mondatokban e három elem kötelezően szomszédos egymással. A fokozatosan teret nyerő 'tagadószó–ige–igekötő' mintázatban viszont egyéb elemek is állhatnak az ige és az igekötő (illetve egyéb igemódosító) között, például:

(9) Te nemÿnemew kewekrel kÿket entewlem veteluala egyházÿ eppeytesre **nem fÿzettel** telyesseguel **meg** (Jókai 7/15)

Az 'igekötő–tagadószó–ige' szomszédosság akár a (7), akár a (8) alatt feltételezett szerkezetből következik. A kötelező szomszédosság későbbi felbomlása a tagadott igenek a VP (és a VP-hez csatolt határozók, kvantorok stb.) elé való mozgásával magyarázható:

(10) [Neg V]... VM _
↑

2.2.3. A mondatvégi -e kérdő partikula

A szigorúan „fejvégű” SOV nyelvekben, például a japánban, a propozíciót vonzó fejkategóriák, köztük a kötőszók és a mondatoperátorok is követik bővítményüket, azaz:

(11) [[SOV] Op]

Ezt tapasztaljuk az uráli SOV szórendet őrző vogulban és osztjákban is: a propozíciót eldöntendő kérdéssé alakító kérdő partikula a mondatvégi igehez kapcsolódik. E partikula nemcsak funkciójában, hanem anyagában is a magyar -e kérdő partikula megfelelője:

(12)a. tit χujew-ä (vogul)

itt alszunk-e

b. nènem tötte ù.totá (osztják)

nejem ott volt-e

(Juhász 1991:501)

Korai nyelvemlékeinkben, főként a Huszita Bibliát tartalmazó kódexeinkben (1416-1441) a magyar -e partikulát érdekes kettősség jellemzi: hol a mai helyén, az igehez simulva, hol a mondat végén jelenik meg. Ime néhány példa:

(13)a. Il'ies **vag é** tèt? (Müncheni 85rb)

b. Nèguèn hat èztédöcbèn **alkottatot è** templō? (Müncheni 86va)

(14)a. Nemdè a' ièles bünös művèlkedètbelièc es tezèc **azt é**? (Müncheni 12ra)

b. Nemdè tũ incab nagobbac vattoc **azocnal é**? (Müncheni 12vb)

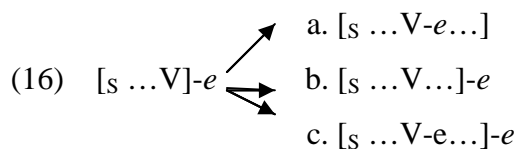
c. Nemdè kèt vèrèbec adatnac **ègfel penzen é**? (Müncheni 16vb)

Simonyi (1881-83: II:189) olyan példákat is idéz, melyekben két *-e* partikulát találunk: egyet az igehez simulva, egyet pedig a mondat végén:

(15) a. Minemde **elfeledheti-e** az anya **ő kis gyermekét-e**? (Nádor kódex, idézi Simonyi)

b. **Márs-e a te gyámolod-e**? (Balassi Bálint, idézi Simonyi)

Magyarázatot kapunk e kettősségre, ha Kenesei (1992:692) nyomán azt feltételezzük, hogy – mint a *vogulban* és az *osztjákban* – az *-e* partikula eredetileg egy SOV szerkezet mondatvégi igéjéhez járult. Amikor megszűnt az ige mondatvégi helyzete, a hozzá simuló *-e* szócskát kétféleképpen elemezheték: akár az igehez, akár a mondatzáró elemhez tartozónak vélhették. Előfordult, hogy e bizonytalanságot úgy oldották fel, hogy az *-e* szócskát mindkét helyre kitették. Azaz:

2.3. Nyelvtipológiai érvek

A mai magyar nyelv számos olyan mondattani jellegzetességet mutat, mely nincs összhangban a mai alapszórend VO jellegével; mely tehát minden bizonnyal egy korábbi SOV korszak maradványa. A modern magyarban lényegében csak az igei kifejezés és a predikatív helyzetű melléknévi kifejezés kezdődik alaptaggal; a nominális szintagmában az SOV nyelvekre jellemző módon hátul áll az alptag (17), és az adpozíció is követi bővítményét, azaz a magyarban nem prepozíciókról, hanem névutókról beszélünk (18).

(17)a. [_{NP}...N]:

b. János háza

c. a tavaly hitelből épített ház

(18)a. [_{PP}...P]:

b. a ház alatt

A múlt idejű feltételes módban megőrzött ómagyar segédige kötelezően követi főigéjét, pontosabban igeire végződő VP-vonzatát – amint ez az SOV alapszórendű nyelvekben

tapasztalható (19). Az (19a) alatti szerkezetből következően a főige és a segédige kötelezően szomszédos (20a,b).

(19)a. [[_{VP}...V] Aux]:

b. ment volna

(20)a. János szívesen ment volna.

b. *János ment szívesen volna.

Szintén SOV sajátság a módhatározó–V sorrend (21), a predikatív névszó–kopula sorrend (22) és az igekötő–ige sorrend (23):

(21) János jól dolgozik.

(22) János boldog volt.

(23) János el-ment.

Összefoglalva az elmondottakat, a magyarhoz legközelebb álló vogul és osztják szigorú SOV szórendje, a korai ómagyar nyelvemlékek néhány, SOV maradványként magyarázható sajátsága, valamint a magyar máig megőrzött számos SOV nyelvtipológiai jellegzetessége alapján feltételezhető, hogy a magyar nyelvet az ómagyar kort megelőzően az SOV alapszórend jellemezte. Ugyanakkor ez a szórend az ómagyar korra bizonyíthatóan megváltozott. Kérdés, hogy mi váltotta ki az SOV szórend felbomlását.

3. Mi válthatta ki az SOV szerkezet újraelemzését?

Mint fentebb utaltam rá, az ugor alapnyelvben ugyanolyan SOV szórendű, ragtalan tárgyát tartalmazó mondat szerkezetet tételezhetünk fel, mint amelyet a obi-ugor nyelvek megőriztek. E mondat szerkezetben a mondatkezdő alany egyszersmind topik, az ige előtti tárgy vagy határozó pedig többnyire fókusz. Az alany és topik egybeesése szigorú követelmény. Ha az agensnek szánunk fókusz szerepet, és a patiensnek topik szerepet, passzivizálni kell a mondatot. Ez történt például a (24b) alatti, kérdőszói agenszt tartalmazó osztják mondatban:

(24)a. (luw) juwan re:sk-ə-s

ő Iván megütötte

'Ő megütötte Ivánt.'

b. juwan xoj-na re:sk-ə-s-a - passzivizáció

Iván kitől megütötte

'Ivánt ki ütötte meg?' (Nikolaeva 1999: 58)

Számos SOV szórendű nyelvben (például a koreaiiban, de bizonyos fokig a németben is) gyakori a jobboldali diszlokáció, azaz, valamely összetevőnek vagy összetevőknek a tagmondat jobb szélén álló ige mögé való kiemelése. Az ige mögé kiemelt elemek topik (afterthought) vagy fókusz szerepűek. A tárgyjelölés általánossá válása (azaz, az eredetileg a topikalizált, határozott tárgyat jelölő tárgyagnak valamennyi tárgyra való kiterjesztése) minden bizonnyal az ősmagyarban is lehetővé tette a jobboldali diszlokációt. Többszörös jobboldali diszlokáció esetén a jobbra kiemelt összetevők tetszés szerinti sorrendben kerülhettek az ige mögé – ez magyarázhatja a mai magyarra is jellemző ige utáni szabad szórendet. Csak topik-, illetve fókuszszerepre alkalmas megnevező kifejezéseket, azaz, határozott vagy legalábbis specifikus NP-eket lehetett jobboldali diszlokációnak alávetni.²

A jobboldali diszlokáció egyre gyakoribbá válása következtében az ige utáni argumentumok aránya valamikor az ősmagyar kor folyamán elérte azt a küszöbértéket, amikor a beszélők új generációja már őket tekintette alaphelyzetűeknek, és az ige előttiüket tekintette sajátos funkcionális pozíciókba kiemelt argumentumoknak. Az ugor korból hozott kettős funkciók, az alany-topik és a tárgy-fókusz (néha határozó-fókusz) tehát szétváltak; az argumentumpozíciók az ige mögé kerültek, az ige előtti pozíciók pedig tisztán információszerkezeti szerepekkel asszociálódtak. A topik-alany pozíció topikpozícióvá vált. A tárgyi, illetve határozói fókusz kétféleképpen elemződhetett újra: a nem-specifikus (predikatív) kifejezésekből igemódosító, a specifikus kifejezésekből fókusz lett. Végeredményben az ugor alapnyelvből örökölt SOV mondattípus az ősmagyar kor folyamán 'topik fókusz VSO' típusá alakult. (Az ige utáni argumentumsorrend valójában nem SO, hanem tetszőleges: SO vagy OS.) A nyelvemlékes kor kezdetére tehát a következő változások mentek végbe:

<u>Ősmagyar:</u>		<u>Halotti beszéd kora:</u>
alany-topik	→	topik
tárgy-fókusz - ha specifikus:	→	fókusz
- ha nem-specifikus:	→	szemantikailag az igebe inkorporált predikatív igemódosító
jobbra kihelyezett elemek	→	in situ argumentumok
↓↓↓		↓↓↓
SOV	→	Top Foc V S O

² Ennek a megszorításnak is vannak nyomai a mai magyarban is – lásd Alberti (1997).

Az a nézet, hogy az SOV–SVO szórendi változás elindítója a jobboldali diszlokáció (avagy afterthought) jelenség, már korábban is felmerült. Például Hyman (1975) ezzel magyarázza a Niger-kongói nyelvekben végbemenő SOV-SVO változást (bár a változás terjedésében a kontaktushatásnak is szerepet tulajdonít). Polo (2005) az újlatin nyelvek SVO szórendjét is a latin SOV mondatokban egyre gyakoribbá váló jobboldali diszlokációra vezeti vissza.

Dolgozatom következő felében azt bizonyítom, hogy a Halotti beszéd mondataiban már lényegében ugyanaz a mondatszerkezet fedezhető fel, mint amelyet a mai magyarban is használunk. Először azt mutatom meg, hogy a sajátos információs szerep nélküli alany és tárgy kiindulás szerkezeti helye már nem az ige előtt, hanem az ige mögött van. Majd a mondat ige előtti szakaszáról mutatom be, hogy ugyanolyan szerkezeti pozíciókat tartalmaz, mint a mai magyar.

4. Az ómagyar (TQF)VSO szórend

4.1. Az alany és a tárgy helye

Első összefüggő nyelvemlékünk, az 1193-95-ből való Halotti beszéd mintegy 50 tagmondatában az alany és a tárgy jelöletlen helye már az ige mögött van. 12 tagmondat tartalmaz hangzó alanyt. Négy esetben áll az alany az ige mögött, és nyolc esetben áll az ige előtt. Az ige mögötti alanyoknak nincs sajátos információs szerkezeti szerepük, az ige előttié viszont topikként, fókuszként vagy kvantorként funkcionálnak:

Topik-alanyok:

- (25)a. hug **isten** iv uimadsagucmia bulsassa w bunet
- b. kit **vr** ez nopun ez homus vilag timnucebelevl mente
- c. hug **ur** uvt kegilmehel abraam. ysaac.iacob. kebeleben helhezie
- d. hug **birsagnop** ivtua

Fókusz-alanyok:

- (26)a. **kic** ozvc.
- b. **miv** vogmuc

Kvantor-alanyok:

(27)a. isa **es num igg ember** mulchotia ez vermut

b. hog **es tiv** latiatuv szumtuchel

Ige utáni alanyok:

(28)a. Latiatuc **feleym** zumtuchel

b. Horoguvec **isten**

c. kinec odut **hotolm** ovdonia. es ketnie

d. Es oz gimilsnek vvl keseruv uola **vize**

Az alanyok funkció szerinti megoszlásából arra következtethetünk, hogy az ige utáni alanyok állnak kiindulás szerkezeti helyükön, az igei kifejezésben; az ige előtti alanyok pedig különféle funkcionális projekciókba kerültek előre. Ezt a (27d) alatti példa is megerősíti. A (27d) alatti tagmondat alanya birtokos szerkezetet alkot, melynek birtokosa (*oz gimilsnek*) az ige előtt áll. Elvileg akár az ige előtti birtokosról, akár az ige utáni birtokszóról feltehető, hogy ő maradt az alany mély szerkezeti helyén, és a szerkezet másik tagja lett elmozdítva mellőle. Azonban a *vize* birtokszónak semmilyen információszerkezeti funkciója nincs; a birtokos mellől való hátramosztásának nem volna kiváltó oka. A birtokos viszont topik szerepet tölt be; róla szól a mondat – nyilvánvaló tehát, hogy a birtokos került előre topikalizációval a birtokszó mellől. Az alany mély szerkezeti helyét tehát az ige utáni birtokszó mutatja:

(29)d.' Es [**oz gimilsnek**] vvl keseruv uola + **vize**

A Halotti beszédben 20 tagmondat tartalmaz tárgyat. Többségük – 14 darab – tagmondatának ige utáni szakaszában található, például:

(30) isa es num igg ember mulchotia **ez vermut**

Az ige előtti tárgyak – az ige előtti alanyokhoz hasonlóan – tárgyi szerepük mellett valamely más sajátos funkcióval is bírnak: egy közülük vonatkozó névmás, kettő topik, egy fókusz, kettő pedig igemódosító szerepű.

Vonatkozó névmási tárgy:

(31) **kit** vr ez nopun ez homus vilag timnucebelevl mente

Topik-tárgy:

(32)a. hug **turchucat** mige zocoztia vola

b. hug ur **uvt** kegilmehel abraam. ysaac.iacob. kebeleben helhezie

Fókusz-tárgy:

(33) kinec ez nopun **testet** tumetivc

Igemódosító-tárgy:

(34)a. es oz gimilsben **halalut** evec

b. ge mend w foianec **halalut** evec

Összességében tehát megállapíthatjuk, hogy a jelöletlen alanyok és tárgyak az ige mögött található; csak a vonatkozó névmási, továbbá a topik, kvantor, fókusz és igemódosító szerepű alanyok és tárgyak kerültek az ige elé. Az SOV kiinduló szerkezetet tehát VSO váltotta fel; az ige előtti összetevők valamilyen funkcionális projekcióban foglalnak helyet.

Az ige utáni mondatszakasznak a szórendje is azonos a mai szórenddel. Az alanyok és a tárgynak nincs kötött helye; az elemek sorrendjét fonológiai súlyuk határozza meg. A rövid, hangsúlytalan elemek, köztük a névmások az igehez simulnak:

(35)a. es odutta vola **neki** paradisumut hazoa

b. Heon tilutoa **wt** ig fa gimilce tvl

d. Es zoboducha **wt** urdung ildetuitvl

4.2. A mondat bal perifériája

Bár a Halotti beszéd mondatainak ige előtti szakaszában már mindazok a pozíciók megvannak, melyek a mai magyar mondatot jellemzik, ezek használata még kevésbé általános; a Halotti beszéd tagmondatainak fele ige-kezdetű. A funkcionális réteg élén mondatbevezető *hogy* kötőszó (36) vagy mondatbevezetőként funkcionáló vonatkozó névmási kifejezés állhat (37). A (37a) alatti példában a vonatkozó névmási kifejezés előtti mondathatározó a tagmondaton kívül, balra kihelyezve található. (37b)-ben a *hug* a *hogyan* vonatkozó névmási módhatározó megfelelője. (37e) székszakított birtokost tartalmaz: a birtokost az előre vitt vonatkozó névmás képviseli, a birtokszó fókuszpozícióba került.

(36) **hug** turchucat mige zocoztia vola

(37)a. ysa **ki nopun** emdul oz gimilstwl. halalnec halalaal holz

b. **Hug** es tiv latiatuv szumtuchel

c. **kinec** odut hotolm ovdonia. es ketnie

d. **kit** vr ez nopun ez homus vilag timnucebelevl mente

e. **kinec** ez nopun _ testet tumetivc

↑

Az 50 tagmondatból nyolcban találunk topikot. Ez az arány jóval kisebb a mai magyarban szokásosnál. Közülük négy tagmondat többszörös topikot tartalmaz. A topikalizált kifejezések mind határozottak: részint tulajdonnév-jellegűek (*ur, isten*), részint személyes névmások, részint *ez/az* determinánssal ellátott főnevek, részint kitett vagy rejtett névmási birtokossal és birtokos személyjellel determinált főnévi kifejezések. Azaz:

(36)a. es **oz gimilsben** halalut evec

b. Es [**oz gimilsnek**] vvl keseruv uola vize

c. hug **turchucat** mige zocoztia vola

d. hug **isten iv uimadsagucmia** bulsassa w bunet

e. kit **vr ez nopun** ez homus vilag timnucebelevl mente

f. kinec **ez nopun** testet tumetivc

g. hug **ur uvt kegilmehel** abraam. ysaac. iacob. kebeleben helhezie

Az alábbi példában a *birsagnop ivtua* határozói szerepű igeneves kifejezés szerepel topikként:

(37) hug **birsagnop ivtua** mend w szentii es unuttei cuzicun iov felevl iochtotnia ilezie wt

A Halotti beszéd tanúsága szerint a mai magyarra oly jellemző kvantoremelés is része volt már a korai ómagyar mondattannak is; öt példát is találunk rá. Azt, hogy valóban emelésről, kvantormozgatásról van szó, a (38a) alatti példa mutatja legvilágosabban, melyben a kvantor az ige utáni főnévi igenév vonzata.

(38)a. Es [**mend paradisumben uolov gimilcictul**] munda neki elnie _

↑

- b. Num heon muga nec, ge **mend w foianec** halalut evec.
- c. Hug **es tiv** latiatuc szumtuchel
- d. isa **es num igg ember** mulchotia ez vermut.
- e. isa **mend** ozchuz iarov vogmuc.

A Halotti beszéd tíz tagmondata tartalmaz ige előtti fókusz; közülük négy kérdőszói fókusz:

(39)a. **mic** vogmuc

- b. **Menyi milostben** teremteve mív eleve isemucut adamut.
- c. **meret nū** eneyc.
- d. **halalnec halalaal** holz.
- e. Es oz gimilsnek **vvl keseruv** uola vize
- f. **Kic** ozvc.
- g. **miv** vogmuc.
- h. kit vr ez nopun **ez homus vilag timnucebevl** mente
- i. kinec ez nopun **testet** tumetivc
- j. hug ur uvt kegilmehel **abraam. ysaac. iacob. kebeleben** helhezie

Ugyanakkor a mondat jobb perifériáján is találunk fókusz:

(40) Heon tilutoa wt **ig fa gimilce tvl**

Az ige előtti determinálatlan névszó feltehetőleg az ómagyarban is igemódosítóként funkcionált, és nyilvánvalóan igemódosítói szerepű az egyetlen *migé* igekötő is:

(41)a. ysa **pur es chomuv** uogmuc

- b. es oz gimilsben **halalut** evec
- c. Num heon muga nec, ge mend w foianec **halalut** evec

(42) hug turchucat **mige** zocoztia vola

Olykor eldönthetetlen, hogy az ige előtti elem fókusz-e vagy igemódosító:

(43) isa mend **ozchuz iarov** vogmuc.

A korai ómagyar mondat ige előtti szakaszának tagolódását a Halotti beszéd alábbi mondata mutatja legvilágosabban:

(44)kötőszó topik	kvantor	fókusz	ige
hug	[birsagnop ivtua]	[mend w szentii es unuttei cuzicun]	[iovl fevl iochtotnia] ilezie wt

A funkcionális pozíciók épp olyan sorrendben követik egymást, mint a mai magyar mondatban.

A mai magyar nyelv egyik jellemző sajátága a fókusz, a tagadás, illetve a felszólító mód kiváltotta igeemelés. Az igeemelés igeekötős mondatokban a legszembevetőbb, ahol megfordítja az igeekötő-ige sorrendet. Minthogy a Halotti beszéd – egy mondat kivételével – még nem tartalmaz igeekötőket, a fókusz és tagadás kiváltotta, igeekötőt keresztező igeemelés csak a Jókai-kódeksben mutatható ki. Ime egy tagadást tartalmazó (45a) és egy fókuszos példa (45b):

(45)a. ...[**nem fizettel**] telyesseguel **meg**]_ (Jókai 7/15)

b. Ez fevl mondót vrnak varat **NAGY NECHEZSEGUEL lewlek meg**]_ (Jókai 39/7)

A Halotti beszédben is találunk igemozgatást; az alábbi felszólító mondatban az ige igemozgatás következtében került a *segéd* igemódosító elé. (Azt, hogy az összetett állítmány névszói részének igemódosítóként az ige előtt volt a helye, az *ysa pur es chomuv uogmuc* típusú mondatok bizonyítják.)

(46) hug **legenec neki seged**]_ uromc scine eleut

5. Az OV → VO változás újabb bizonyítékai

Az ismert tények mind amellet szólnak, hogy az ómagyar kor elején a magyar mondat lexikális magva, azaz, az igei kifejezés már nem igevégű, hanem igekezdetű volt; az ige nem balra, hanem jobbra bővült. Jobbra bővülők azok a funkcionális projekciók is, melyek az igei

kifejezésre épültek. Ugyanakkor a magyar mondatban egészének OV típusából VO típusúvá való átépülése sok évszázadon átívelő, ma is tartó folyamat. Az OV → VO változás a mondatban számos fejleményében tetten érhető

Fokozatosan eltűntek az ómagyar kor „archaizmusai”. A XIV.-XV. századi kódexekben még gyakori, ragtalan tárgyú SOV igeneves mondatokat ragozott tárgyú, igekötős igés mondatok váltották fel, melyekben a határozott tárgy vagy követi az igét, vagy topikként az igei kifejezés elé kerül. Különösen nyilvánvaló ez a bibliafordítások összevetésekor. Ime ugyanazon mondat fordítása az 1466-ban másolt Münchener és az 1516-19-ből való Jordánszky kódexből:

(47)a. azoc [legottan **haloioc meghaguā**] kōuetec ȝtet (Münchener Máté IV/20)

b. Azok kedyg [legottan **el hagywan haloyokat es hayoyokat**], kōweteek hewtet (Jordánszky Máté IV/20)

Az SOV mondat szerkezetre jellemző ’igekötő–tagadószó–ige’ sorrend fokozatosan háttérbe szorult; egyre több és több kontextusban az SVO mondat szerkezetre jellemző ’tagadószó–ige–igekötő’ sorrend váltotta fel (l. Gugán 2008). Ma az ’igekötő–tagadószó–ige’ sorrendet lényegében már csak az *amíg*-gel és a *hacsak*-kal kezdődő mellékmondatok őrzik:

(48)a. Addig várok, amíg **meg nem érkezik**.

b. Megpróbálkozunk vele, hacsak valamilyen jogszabály **meg nem tiltja**.

Megszűnt az *-e* kérdő partikula mondatvégi használata. Bár az *-e* használatában ma is tapasztalunk dialektális különbségeket, valamennyi nyelvjárásban az igei kifejezés bal szélén található elemek egyikéhez símul.

Az ómagyar kori, minden bizonnyal az ősmagyar korból örökölt összetett igealakokban kötelező volt az OV-nyelvekre jellemző ige–segédige sorrend. Ez máig megmaradt az ómagyar paradigmából megőrzött múlt idejű feltételes módban (*ment volna*). Ugyanakkor az újabb keletű segédigék, például a *fog*, már az ómagyar korban is megelőzték a főigét:

(48) hogy ehsegtewl sok emberek **fognak meg halny** (Jókai 63/1)

A *fog*, *szokott*, *talál*, *kell* stb. esetében ma csak annyi a megkötés, hogy nem állhatnak főhangsúlyos helyzetben, a komment élén; ha nem előzi meg őket tagadószó vagy fókusz, mint (49a,b)-ben, akkor az őket bővítő VP igemódosítója kerül eléjük (49c), és csak igemódosító nélküli igék esetében találunk ige–segédige sorrendet (49d).

- (49)a. János nem fog/szokott elkészni.
- b. Csak JÁNOS fog/szokott elkészni.
- c. János el fog/szokott/talál készni.
- d. János készni fog/szokott.

Régi keletű általánosítás, hogy az igeneves mellékmondatok használata inkább az SOV nyelvekre, az időjeles mellékmondatok használata pedig az SVO nyelvekre jellemző. Ezt támasztja alá például a *World Atlas of Language Structures* (WALS) azon térképeinek összevetése, melyek az SOV és SVO szórend, valamint az igeneves és a véges idejű időhatározói mellékmondatok megoszlását mutatják.³ SOV alapszórend esetén sokszorta gyakoribb az igeneves mellékmondat, SVO alapszórend esetén pedig sokszorta gyakoribb a véges mellékmondat. A magyarban az elmúlt évszázadok folyamán jelentősen csökkent az igenévi kifejezések fajtáinak száma és gyakorisága; teret nyertek a véges mellékmondatok.

Az alábbi példasorok ugyanannak a két bibliai mondatnak a fordítását mutatják be a XV. század első felében fordított Müncheneri kódexben, az 1516-19 között keletkezett Jordánszky kódexben és az 1536-os Pesti Gábor-féle Új Testamentum fordításban. Az első példa esetében a Müncheneri kódex archaikus *–ette* képzős igeneves kifejezést, a Jordánszky kódex tárgyi kontrollos főnévi igeneves kifejezést, Pesti Gábor fordítása pedig *hogy*-kötőszős mellékmondatot tartalmaz:

- (50)a. Masod napō kedig lata Janos Jezust **o hozia iqvette** (Müncheneri János I/29)
- b. Masod napon ennek utanna lataa Janos Jesusth **hŵ hozya yewny** (Jordánszky János I/29)
- c. Masod napon lata Janos Iesust **hogy ew hozza iewne** (Pesti Gábor Novum testamentum János I/29)

³ Hawkins (2001) elmélete értelmében annál optimálisabb egy szórend, minél rövidebb mondatszakaszból következtethetünk a szerkezet egészére. SOV alapszórend esetén könnyebben értelmezhető az igeneves mellékmondatot tartalmazó összetett mondat, mivel abban az alárendelést kódoló elem, az igenév a kifejezés jobb szélére, a főigéhez közel esik. SVO szerkezet esetén viszont a bal szélén álló kötősző alapján rekonstruálható véges mellékmondat az optimális, hiszen esetében az alárendelő kifejezés bal szélé esik közelebb a főigéhez.

A második példaszor a *-ván/vén* képzős igenévi kifejezés visszaszorulását mutatja. A Müncheni és Jordánszky kódexben még igenévet, Pesti Gábor fordításában már *hogy*-köötőss mellékmondatot találunk:

(51)a. **Nap kedig felkèluē** meghèuϕlenc (Müncheni Máté XIII/6)

b. **az nap ffel sylwen** meg fonyadanak (Jordánszky Máté XIII/6)

c. **mykoron az nap fel tamadot wolna**, meg swte ewket (Pesti Gábor Novum testamentum Máté XIII/6)

Mind eme fejlemények: a ragtalan tárgy eltűnése, a 'tagadószó–ige–igekötő' szórend megszilárdulása, az *-e* partikula mondatvégi használatának megszűnése, újabb segédigéink ige előtti szórendi helye, valamint az igevelek fokozatos háttérbe szorulása és a véges mondatok fokozatos tényerése arra mutatnak, hogy az OV típusú mondatban VO típusúvá való átépülése hosszú, évszázadok óta tartó, máig sem lezárult folyamat.

6. Összefoglalás

Cikkemben az ősmagyar kor – ómagyar kor fordulóján feltételezett SOV → SVO változás melletti bizonyítékokat gyűjtöttem össze, és a változás okát és mikéntjét vizsgáltam. Az ősmagyar eredeti SOV alapszórendjére a legközelebbi rokon nyelvek: a vogul és az osztják SOV alapszórendjéből, a magyar nyelv SOV tipológiai jellemzőiből, valamint a korai ómagyar nyelvelmékeknek egy korábbi SOV alapszórendre utaló archaizmusáiból következtethetünk. Az első kódexek *-ván/vén* képzős igenévi olykor még az obi-ugor nyelvekhez hasonlóan ragtalan tárggyal állnak, melynek helye kötelezően az ige előtt van. A korai ómagyar korban még meglehetősen általános 'igekötő–tagadószó–ige' sorrend is SOV alapszórendből vezethető le legitim módon. Az ugor korból örökölt *-e* partikula mondat szerkezeti helyét illető bizonytalanság (a mondatvégi és az igehez simuló elhelyezés közötti ingadozás) is egy korábbi SOV alapszórend következménye, melyben a kérdő operátor mondatvégi és egyszersmind igehez simuló pozíciót foglalt el.

Ami az SOV → SVO változás magyarázatát illeti, az SOV nyelvekben ismert jelenség a „jobbra való kihelyezés”, azaz, a topik vagy fókusz szerepű összetevőknek a mondat jobb szélére való kiemelése. Ha megnövekszik a jobbra kihelyezett összetevők aránya, egy bizonyos ponton túl a beszélők új generációja már őket tekinti alaphelyzetűeknek. A Halotti beszéd mondatai már az igei kifejezés VO alapszórendjére engednek következtetni. Az ige

előtti mondatszakasz funkcionális tartománnyá alakult át; a korábbi SOV szórend alanyi pozíciója topikpozícióvá, tárgyi pozíciója pedig részint fókuszpozícióvá, részint igemódosítói pozícióvá vált.

Jóllehet az OV alapszerkezet VO-vá való „átlendülése”, és – a lexikális és funkcionális pozíciók szétválásával – az SOV szórent Topik Fókusz VSO-vá való átalakulása a Halotti beszéd korára már megtörtént, a grammatika egészének fejképző (OV) típusú fejképző (VO) típusúvá való átépülése ma is tartó folyamat. Ennek bizonyítéka például a főigét követő segédigék eltűnése és az újabb segédigék főige előtti helyzete, vagy az igeneves mondatok szerepének csökkenése és az időjeles mondatok térnyerése.

Hivatkozások:

Alberti Gábor 1997. Restrictions on the degree of referentiality of arguments in Hungarian sentences. *Acta Linguistica Hungarica* 44: 341-362.

Juhász Dezső 1991. A módosítószók. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I. Akadémiai Kiadó. Budapest. 501-513.

Gugán Katalin 2008. Az egyszerű mondat története. Kézirat. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest.

Haider, Hubert 2010. The Germanic OV-VO split. Kézirat. Universität Salzburg.

Haspelmath, Martin, Matthew S. Dryer, David Gil, Bernard Comrie (szerk.) 2005. *The World Atlas of Language Structures*. Oxford University Press. Oxford.

Hawkins, John A. 2001. Some issues in a performance theory of word order. In: Anna Siewierska (szerk.): *Constituent order in the Languages of Europe*. Mouton de Gruyter. Berlin. 729-782.

Hyman, Larry 1974. On the change from SOV to SVO: evidence from Niger Congo. In: Charles Li (szerk.): *Word Order and Word Order Change*. University of Texas. Austin. 113-144.

Jäger, Agnes 2008. *History of German Negation*. John Benjamins. Amsterdam.

- Kenesei István 1992. Az alárendelt mondatok szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Akadémiai kiadó. Budapest. 529-714.
- Nikolaeva, Irina 1999. *Ostyak*. Languages of the World/Materials 305. LINCOM Europa. München.
- Polo, Chiara 2005. Latin word order in generative perspective: An explanatory proposal within the sentence domain. In: É. Kiss Katalin (szerk.): *Universal Grammar in the Reconstruction of Ancient languages*. Mouton de Gruyter. Berlin. 373-428.
- Schirm Anita 2006. Az *-e* partikula nyomában. In: Sinkovics Balázs (szerk.): *LingDok 5*. Szegedi Tudományegyetem. Nyelvtudományi Doktori Iskola. Szeged. 131–153.
- Simonyi Zsigmond 1881-82. *A magyar kötőszók*. MTA Kiadó Hivatala. Budapest.